

*Куцос О. І.,
кандидат філософських наук,
докторант кафедри слов'янських мов
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

КЛАСИФІКАЦІЯ ВИЗНАЧЕНЬ ПОНЯТТЯ «НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР» МЕТОДОМ КЛАСТЕРНОГО АНАЛІЗУ

Анотація. Багатогранність поняття «національний характер» обумовлює необхідність створення теоретично і методологічно обґрунтованої класифікації його визначень. Така класифікація може бути створена шляхом залучення кластерного аналізу. За допомогою методу суцільної вибірки було виявлено сто варіантів дефініцій аналізованого поняття, в яких виділяються десять смислових компонентів: поведінково-реактивний, емоційно-чуттєвий, комунікативно-лінгвістичний, філософсько-світоглядний, духовно-релігійний, соціально-культурний, матеріально-побутовий, історико-етнографічний, природно-кліматичний та генетико-антропологічний. Дослідження виявило, що сукупність визначень національного характеру може бути розподілена за п'ятьма кластерами: 1) психологічні особливості, що базуються на соціокультурному фундаменті; 2) психологічні особливості, які ґрунтуються на світоглядних підвалинах; 3) поведінка, що базується на світоглядній основі; 4) соціокультурний феномен; 5) культурно-світоглядна єдність як історично обумовлений феномен. Виявлено, що переважна більшість авторів трактує національний характер як психологічне утворення, що проявляється як через зовнішні форми (поведінка, дії, реакції), так і через внутрішні (почуття, установки). Основою формування психологічних проявів є психічна природа представників етносу, тобто їхні світоглядні установки, спосіб мислення, стереотипи мислення, навіть їхня ціннісна сфера. Деяко менше значення, але теж відчутне, мають соціокультурні аспекти буття: по-перше, це стосується особливостей функціонування соціальних інститутів, по-друге, специфіки традицій, звичаїв, тобто певних культурних універсалій. Проведений аналіз дозволяє сформулювати авторське визначення: національний характер – це сукупність соціально-культурних, поведінково-реактивних, емоційно-чуттєвих та філософсько-світоглядних особливостей представників нації.

Ключові слова: національний характер, кластерний аналіз, дефініція, компонент.

Постановка проблеми. Вивчення національного характеру є одним із найбільш значущих для сучасної науки завдань. Даний феномен є фундаментом, на якому формуються і розвиваються різні галузі гуманітарного знання. Розуміння сутнісних основ та рушійних сил національного характеру дозволяє глибше зрозуміти психологічні, соціальні, політичні та культурні особливості його носіїв. При цьому йдеться не лише про теоретичне осмислення основоположних принципів формування конкретного національного характеру, а й про практичне застосування цих знань у контексті поширення глобалізаційних процесів. Не викликає сумнівів той факт, що усвідомлення

та прийняття рис того чи іншого національного характеру суттєво спрощує міжнаціональну взаємодію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми національного характеру в різний спосіб ставилися та вирішувалися в рамках багатьох гуманітарних наук. Огляд публікацій виявив, що він є предметом зацікавлення лінгвістів (А. В. Горшеніна, О. В. Євсєєва, В. А. Маслова, Є. Ф. Нечасва, Є. В. Ноженко), психологів (Є. А. Аляжкіна, П. І. Гнатенко, І. Г. Дубов, Л. Е. Орбан-Лембрик, Ю. П. Платонов), культурологів (В. Бокань, І. М. Вельм, О. С. Красильникова, А. Г. Миненко, Т. В. Потапчук), етнологів (А. С. Баронін, Г. Лозко, А. М. Львовичкіна, Б. Савчук, Г. Т. Тавадов), істориків (О. В. Бондаренко, З. М.-Т. Дзарахова, Є. Ю. Красова, А. П. Мельников, І. М. Федорченко), філософів (З. А. Авганова, В. В. Козелько, М.Є. Максютя, Т. А. Овсянникова, А. О. Рубан), політологів (В. Л. Бозаджієв, І. А. Некрасов, С. В. Голєв, А. Ф. Телякаєва, В. Табачковський) тощо. Незважаючи на велику кількість досліджень, єдиного усталеного визначення національного характеру не існує. Разом із тим, наші подальші лінгвістичні дослідження потребують конкретизації концепту «національний характер», що й зумовило необхідність уточнення його дефініції.

Постановка завдання. Багатогранність поняття «національний характер» обумовлює необхідність створення теоретично та методологічно обґрунтованої класифікації його визначень. На наш погляд, найбільш адекватну класифікацію визначень поняття «національний характер» можна створити за допомогою кластерного аналізу. Алгоритм дій складається з таких кроків: 1) добір існуючих визначень поняття національного характеру з різноманітних наукових та навчально-наукових джерел; 2) виділення основних смислових компонентів у межах дібраних дефініцій; 3) опис визначень як таких, що містять або не містять кожний зі смислових компонентів; 4) здійснення кластерного аналізу дефініцій; 5) опис сформованих кластерів.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації задуму методом суцільної вибірки було дібрано та проаналізовано різноманітні інформаційні джерела – наукові статті, монографії, дисертації, автореферати дисертацій, словники, енциклопедії, підручники та посібники. Зокрема, ми звернулися до електронних наукових бібліотек, баз даних захищених дисертацій та інших ресурсів, які містять відповідні наукові та навчально-наукові матеріали. Сфера наших наукових інтересів пов'язана з вивченням національного характеру у російській та українській мовній свідомості, тому було ухвалено рішення зосередитись на дослідженні українсько- та російськомовних текстів.

Використовуючи метод суцільної вибірки, ми виявили сто варіантів визначення поняття «національний характер». Зокрема, 29 визначень містяться у наукових статтях, 12 – у монографіях, 26 – у дисертаціях та авторефератах, 11 – у словниках та енциклопедіях, 22 – у підручниках та посібниках. В рамках цих визначень було виділено 10 смислових компонентів, що так чи інакше характеризують сутність поняття «концепт»: 1) поведінково-реактивний; 2) емоційно-чуттєвий; 3) комунікативно-лінгвістичний; 4) філософсько-світоглядний; 5) духовно-релігійний; 6) соціально-культурний; 7) матеріально-побутовий; 8) історико-етнографічний; 9) природно-кліматичний; 10) генетико-антропологічний. Вони сформульовані шляхом узагальнення окремих визначень поняття «національний характер»; таким чином, їхній зміст розкривається через відповідні тези в рамках обраних нами варіантів визначень.

Так, поведінково-реактивний компонент представлений такими характеристиками: 1) особливості форм реакцій на навколишній світ; 2) швидкість та інтенсивність реакцій на події; 3) норми поведінки та діяльності; 4) національний колорит дій; 5) традиційні форми поведінки; 6) стереотипи поведінки, психологічні та поведінкові схильності; 7) манера поведінки, типовий спосіб процесів; 8) сукупність моделей поведінки; 9) психологічні стереотипи поведінки; 10) якості та риси, що домінують в образі дій та стереотипах поведінки; 11) сукупність стійких поведінкових характеристик та форм реакції; 12) трансформація національних уявлень в особливостях поведінки та діяльності людей; 13) формування вольових якостей етнічної спільності; 14) система певних характерологічних якостей, що зумовлюють національну своєрідність; 15) характеристики соціальної поведінки; 16) патерни зовнішньої поведінки; 17) сукупність домінуючих характеристик, втілених у поведінкових стереотипах.

Емоційно-чуттєвий компонент виражається через такі визначення: 1) певна сукупність емоційно-чуттєвих проявів; 2) методи емоційно-чуттєвого освоєння світу; 3) національний колорит почуттів та емоцій; 4) реакції на звичні ситуації у формі почуттів та станів; 5) своєрідна емоційна реакція на явища об'єктивного світу; 6) емоційно-вольові реакції; 7) ставлення до власної та інших етнічних спільнот; 8) емоційно-психологічна сторона традицій, звичок та звичаїв; 9) певна сукупність емоційно-чуттєвих проявів; 10) масові емоційні переживання; 11) загальний спосіб відчуття навколишньої реальності.

Комунікативно-лінгвістичний компонент реалізується за допомогою наступних тез: 1) лінгвокультурне співтовариство; 2) специфіка мови та комунікативної поведінки народу; 3) взаємний вплив один на одного окремих індивідів; 4) характерні реакції у типових ситуаціях спілкування, зумовлені соціолінгвістичними факторами; 5) відображення специфіки мови; 6) наявність побутової та літературної мови; 7) міжособистісні та міжнаціональні взаємини; 8) правила та норми взаємодії.

Філософсько-світоглядний компонент представлений такими характеристиками: 1) своєрідність нації, її менталітет; 2) сприйняття довкілля; 3) зовнішня форма цілісного прояву ментальності; 4) ставлення до навколишнього світу; 5) ціннісне ставлення до навколишнього світу; 6) набір основних особистісних характеристик; 7) система основних існуючих в етносі установок, цінностей, настроїв; 8) сукупність стійких особливостей сприйняття світу; 9) особистісне самовизначення; 10) колективні національні уявлення народів про

світ і себе; 11) особливості світосприйняття, що реалізуються через духовні цінності, почуття, асоціації, зразки та стереотипи; 12) спосіб акумуляції культурних національних цінностей та установок; 13) формування духовно-моральних якостей етнічної спільності; 14) єдність суспільної свідомості; 15) спільність системи надособистісних колективних уявлень про мир, суспільство, особи і норми поведінки; 16) комплекс уявлень про свій та інші народи; 17) особистісні елементи та структури, що забезпечують загальні форми світосприйняття; 18) форма прояву несвідомого; 19) відображення у психіці людей загальних та специфічних умов існування нації; 20) історично сформована сукупність психічних властивостей нації; 21) сукупність стійких психологічних аспектів; 22) спосіб світovidчуття, властивий національній спільноті; 23) сукупність найбільш стійких, базових для певної етнічної спільності особливостей сприйняття навколишнього світу; 24) концептуальне бачення картини світу; 25) світоглядні архетипи; 26) життєві цілі групи людей; 27) ставлення до вічних загальнолюдських цінностей; 28) основа психічного складу нації; 29) форма прояву національної ідеї; 30) ставлення до власного внутрішнього світу; 31) особливості сприйняття навколишнього світу; 32) стійка категорія самосвідомості; 33) національний колорит способу мислення; 34) сукупність типів мислення; 35) сукупність національно-психологічних установок.

Духовно-релігійний компонент визначається через такі дефініції: 1) своєрідність духовного розвитку; 2) сукупність специфічних духовних аспектів; 3) сукупність особливостей духовної подоби народу; 4) система основних існуючих в етносі вірувань; 5) уявлення про чесноти та вади; 6) особливості моралі та релігії; 7) духовний образ народу.

Соціально-культурний компонент виражається за допомогою наступних тез: 1) національні риси звичок та традицій; 2) специфіка національної культури; 3) національні особливості культури та інших сфер суспільного життя; 4) культура, традиції, звичаї, обряди; 5) якості та риси, що домінують у культурі; 6) прояви психічної енергії свідомого та несвідомого, виражені у витворах мистецтва, літератури, у символах; 7) здійснення результатів діяльності у продуктах матеріальної та духовної культури; 8) психологічні риси, пов'язані з культурною єдністю етнічної групи; 9) органічна цілісність культурних якостей та характеристик; 10) синтез етнічного та соціального; 11) процес об'єктивації константних якостей менталітету у соціокультурні цінності; 12) вимога культури до психологічного складу індивідів; 13) модель людського буття, втілена у культурі; 14) своєрідна персоніфікація культури цієї національної спільності; 15) культурна універсальність, що фіксує специфіку культурних відмінностей; 16) особливості соціокультурної зміни народу; 17) особисті зразки, які домінують у системі виховання та об'єктивовані в літературі, легендах, історичній традиції; 18) комплекс культурних цінностей; 19) система інститутів, властивих цьому народу.

Матеріально-побутовий компонент представлений такими характеристиками: 1) формування особливостей сприйняття під впливом соціальних умов життя; 2) ставлення до соціально-побутового середовища; 3) національні риси, що формуються під впливом умов матеріального життя; 4) психологічні риси, які формуються у конкретних економічних та культурних умовах розвитку; 5) адаптація суб'єктів до соціального простору.

Історико-етнографічний компонент визначається через наступні дефініції: 1) відображення у психіці історичних умов існування нації; 2) властивості, притаманні спільноті на певному етапі розвитку; 3) психологічні риси, пов'язані з історичною єдністю етнічної групи; 4) національні риси, що формуються під впливом умов історичного розвитку; 5) відображення нації як суб'єкта історії; 6) соціальне утворення, що має стадії зародження, становлення, гальмування, дисперсії, кризи; 7) перехід етнонаціонального буття у соціально-історичні та державні форми життєдіяльності; 8) специфічне поєднання загальнонародських рис у конкретних історичних та соціально-економічних умовах буття нації; 9) залежність від конкретних історичних та соціально-економічних умов існування певної спільноти; 10) передача культури з покоління до покоління у незмінному чи малозміненому вигляді; 11) історичний розвиток національно-культурного буття; 12) історична динаміка розвитку.

Природно-кліматичний компонент виражається за допомогою наступних тез: 1) формування нації під впливом природно-кліматичних чинників; 2) формування особливостей сприйняття під впливом природних умов життя; 3) психологічні риси, які формуються у конкретних природних умовах розвитку; 4) формування особливостей під впливом географічних факторів; 5) формування особливостей під впливом екології.

Генетико-антропологічний компонент реалізується у таких визначеннях: 1) формування нації під впливом біолого-соматичних факторів; 2) сукупність специфічних фізичних аспектів; 3) формування особливостей сприйняття під впливом генетичної схильності; 4) сукупність генетичних (спадкових) характеристик; 5) генотип.

Кожне зі 100 визначень ми розглянули як таке, що містить або не містить виділені 10 компонентів, після чого здійснили кластерний аналіз. Дослідження виявило, що сукупність дефініцій національного характеру може бути розподілена за п'ятьма кластерами.

Перший кластер охоплює 30% визначень поняття «національний характер». Насамперед, вони містять такі компоненти, як поведінково-реактивний, емоційно-чуттєвий та соціально-культурний, а також у дещо меншій мірі – філософсько-світоглядний. Визначення даного типу пропонують такі автори, як С. М. Арутюнян та М. Г. Складановська. Так, С. М. Арутюнян визначає національний характер як «своєрідний національний колорит почуттів та емоцій, способу мислення та дій, стійкі та національні риси звичок і традицій, що формуються під впливом умов матеріального життя, особливостей історичного розвитку даної нації та проявляються у специфіці її національної культури» [1, с. 23]. На думку М. Г. Складановської, національний характер – це «сукупність специфічних психологічних рис етнічної спільноти в конкретних історично-економічних, культурних та природних умовах її розвитку. До національного характеру можна віднести традиційні форми поведінки, сприйняття навколишнього середовища та емоційно-психологічні реакції на навколишню дійсність, ціннісні орієнтації, потреби, смаки» [2, с. 76]. Таким чином, визначення, які об'єднують перший кластер, трактують національний характер як психологічну особливість, що базується на соціокультурному фундаменті.

Другий кластер включає 27% визначень поняття «національний характер». Їм притаманне об'єднання поведінково-

реактивного, емоційно-чуттєвого та філософсько-світоглядного компонентів. Цієї точки зору дотримуються такі дослідники, як Ю. І. Авер'янов та Л. Е. Орбан-Лембрик. Так, на думку Ю. І. Авер'янова, національний характер може бути визначений як «сукупність найбільш стійких, основних для даної національної спільноти особливостей сприйняття навколишнього світу та форм реакцій на нього. Національний характер є, передусім, певною сукупністю емоційно-чуттєвих проявів, виражаючись насамперед у емоціях, почуттях і настроях – у засобах емоційно-чуттєвого освоєння світу, а також у швидкості та інтенсивності реакцій на події» [3, с. 211]. Л. Е. Орбан-Лембрик вважає, що національний характер – це «інтегративна сума рис характеру представників нації (національна свідомість, ідея-цінність, тверда воля тощо; своєрідне, специфічне поєднання загальнонародських рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття нації» [4, с. 131]. Таким чином, другий кластер охоплює визначення, що репрезентують національний характер як психологічні особливості, що базуються на світоглядному фундаменті.

Третій кластер поєднує 12% визначень понять «національний характер». У рамках цих трактувань поєднуються, перш за все, поведінково-реактивний та філософсько-світоглядний компоненти. Подібної точки зору на аналізований феномен дотримуються такі автори, як В. К. Трофімов та В. І. Шинкарук. Так, на думку В. К. Трофімова, національний характер «є складною діалектичною єдністю сутності і явища. У національному характері можна виділити три основні рівні: 1) інтер'юрий рівень, що включає колективні національні уявлення народів про світ і себе; 2) рівень трансформації цих уявлень, особливо поведінки та діяльності людей; 3) рівень об'єктивації (опредметнення) результатів діяльності у продуктах матеріальної та духовної культури того чи іншого народу» [5, с. 205]. З погляду В. І. Шинкарука, національний характер – це «сукупність психологічно-ментальних та поведінкових ознак, особливостей, притаманних певній етнонаціональній спільноті» [6, с. 414]. Узагальнюючи, можна стверджувати, що третій кластер містить визначення, які трактують національний характер як поведінку, що базується на світоглядному фундаменті.

Четвертий кластер містить 23% визначень поняття «національний характер». Їхня особливість полягає в тому, що абсолютну перевагу має один компонент – соціально-культурний. Цієї наукової позиції дотримуються такі дослідники, як А. А. Белік та І. П. Лисяк-Рудницький. Так, А. А. Белік вважає, що національний характер – це «не тільки стійкі моделі поведінки, а й форма буття культури народу, що існує в об'єктивованих формах мистецтва, фольклору тощо. Інтегруючим моментом цих двох аспектів існування національного характеру є «Я» як національно-особливе ядро особистості. Саме у процесі діяльності особистості здійснюються особливості етнокультурних моделей поведінки, а об'єктивовані форми культури входять у історичну динаміку розвитку» [7, с. 212–213]. І. П. Лисяк-Рудницький вважає, що «національний характер тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народові. Національний характер формується історично й можна визначити ті фактори, що спричинилися до його постання. Після того, як національний характер встиг скристалізуватися, він звичайно виявляє чималу

стабільність і уміння відкидати або асимілювати підривні впливи» [8, с. 511]. Таким чином, четвертий кластер охоплює визначення, що репрезентують національний характер як соціокультурний феномен.

П'ятий кластер охоплює 8% визначень поняття «національний характер». Для даних визначень типовим є об'єднання таких компонентів, як філософсько-світоглядний, духовно-релігійний, соціально-культурний та історико-етнографічний. Вказану наукову позицію поділяють такі автори, як А. В. Горшеніна та А. Б. Юнацька. Так, А. В. Горшеніна зазначає, що національний характер – це «система особливостей історії, психіки, соціуму, які характеризують духовний вигляд народу, що проявляються через відношення до вічних загальнолюдських цінностей у властивих його представникам традиційних формах поведінки та існують в об'єктивованих формах суспільної свідомості: мові, нормах, цінностях та творах народної культури» [9, с. 83]. На думку А. Б. Юнацької, національний характер – це «своєрідність національних психологічних рис менталітету (концептуального бачення картини світу, ціннісних орієнтацій), національних традицій та звичаїв, які сформувалися під впливом кліматичних та географічних чинників, особливостей історичного розвитку, релігійних вірувань певної нації. Ці особливості проявляються у специфіці національної культури цієї нації, у мові та комунікативній поведінці народу» [10, с. 51–52]. Отже, п'ятий кластер поєднує визначення, згідно з якими національний характер є культурно-світоглядною єдністю як історично обумовлений феномен.

Висновки і пропозиції. Проведений аналіз показує, що переважна більшість авторів трактує національний характер як психологічне утворення, що проявляється як через зовнішні форми (поведінка, дії, реакції), так і через внутрішні (почуття, установки). Основою формування психологічних проявів є психічна природа представників етносу, тобто їхні світоглядні установки, спосіб мислення, стереотипи мислення, навіть їхня ціннісна сфера. Деяко менше значення, але теж відчутне, мають соціокультурні аспекти буття: по-перше, це стосується особливостей функціонування соціальних інститутів, по-друге, специфіки традицій, звичаїв, тобто певних культурних універсалій.

Вищесказане дозволяє сформулювати авторське визначення: національний характер – це сукупність соціально-культурних, поведінково-реактивних, емоційно-чуттєвих та філософсько-світоглядних особливостей представників нації. Таким чином, дослідження національного характеру як однієї з найважливіших парадигм сучасного гуманітарного знання доцільно здійснювати шляхом аналізу психологічних, психічних та соціокультурних аспектів буття людини як представника того чи іншого етносу.

Література:

1. Арутюнян С. М. Нация и ее психический склад. Краснодар, 1966. 271 с.

2. Складановська М.Г. Екологічна культура в українському національному характері. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2016. №7. С. 74–79.
3. Аверьянов Ю.И. Политология: Энциклопедический словарь. Москва: Publisher, 1993. 431 с.
4. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія особистості і спілкування. Київ: Либідь, 2004. 576 с.
5. Трофимов В.К. Душа России: истоки, сущность и социокультурное значение русского менталитета. Ижевск: Ижевская ГСХА, 2010. 408 с.
6. Філософський енциклопедичний словник / Під ред. В.І. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 744 с.
7. Белик А.А. Культура и личность. Психологическая антропология. Этнопсихология. Психология религии. Москва: РГГУ, 2001. 378 с.
8. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом. *Історія філософії України: Хрестоматія*. Київ: Либідь, 1993. С. 511–520.
9. Горшеніна А.В., Лызлова И.А. Роль лексики в формировании национального характера. *Современные научные исследования и разработки*. 2016. №7. С. 82–83.
10. Юнацька А.Б. Вербалізація національного характеру: кореляція мови і культури. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2011. №3. С. 50–53.

Kutsos O. Classification of definitions of the concept "national character" using the method of cluster analysis

Summary. The multifaceted nature of the concept of "national character" necessitates the creation of a theoretically and methodologically grounded classification of its definitions. Such a classification can be created by involving cluster analysis. Using the continuous sampling method, one hundred variants of definitions of the analyzed concept were identified, in which ten semantic components are distinguished: behavioral-reactive, emotional-sensual, communicative-linguistic, philosophical-worldview, spiritual-religious, social-cultural, material-household, historical- ethnographic, natural-climatic and genetic-anthropological. The study found that the set of national character definitions can be divided into five clusters: 1) psychological features based on the socio-cultural foundation; 2) psychological features based on worldview foundations; 3) behavior based on worldview; 4) sociocultural phenomenon; 5) cultural and ideological unity as a historically conditioned phenomenon. It was found that the vast majority of authors interpret the national character as a psychological formation that manifests itself through external forms (behavior, actions, and reactions) and through internal ones (feelings, attitudes). The basis of the formation of psychological manifestations is the mental nature of representatives of the ethnic group, i.e. their worldviews, way of thinking, stereotypes of thinking, and even their value sphere. Somewhat less important, but also tangible, are the sociocultural aspects of life: firstly, it concerns the peculiarities of the functioning of social institutions, secondly, the specifics of traditions, customs, i.e. certain cultural universals. The conducted analysis allows to formulate the author's definition: national character is a set of socio-cultural, behavioral-reactive, emotional-sensual and philosophical-worldview features of the nation's representatives.

Key words: national character, cluster analysis, definition, component.